

УДК 347.92

DOI: 10.33663/1563-3349-2026-99-221

ISSN 1563-3349

А. І. огли МАММАДОВ

ПОЗОВ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА: ПРАВОВА ПРИРОДА, ЕВОЛЮЦІЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОЇ ПОЗОВНОЇ ФОРМИ ЗАХИСТУ

Досліджено позов та основні риси позовної форми захисту права як фундаментальних інститутів цивільного процесуального права. Проаналізовано правову природу та універсальність позову, його еволюцію від римського права до сучасних концепцій. Акцентовується увага на позовній формі захисту як базисі для забезпечення принципів змагальності, рівності сторін і доступності правосуддя. Порівнюється позовне провадження з непозовними формами, такими, як окреме та наказне провадження, підкреслено інструментальну роль позову в уніфікації різних судових юрисдикцій. Особлива увага приділена активності учасників процесу в доказуванні та значенню судового рішення як підсумкового акта правосуддя. Формулюються ключові характеристики позовної форми, що визначають динаміку розвитку сучасних цивільних процесуальних правовідносин.

Ключові слова: позов, позовне провадження, спір про право, змагальність, рівність сторін, універсальність позову, непозовні провадження, доказування, судові рішення, доступ до правосуддя, єдність цивілістичного процесу.

Mammadov Anar. Lawsuit as a fundamental institution of civil procedural law: legal nature, evolution, and significance for the modern form of legal protection

This scientific work is devoted to the theoretical study of lawsuits and the main features of the lawsuit form of legal protection as fundamental institutions of civil procedural law. The author analyzes the legal nature and universality of lawsuits, tracing their evolution from Roman law to modern concepts of the substantive and procedural aspects of disputes. The work focuses on the claim form of protection as the basis for ensuring the principles of adversarial proceedings, equality of the parties, and accessibility of justice. The researcher compares claim proceedings with non-claim forms, such as separate and summary proceedings, emphasizing the instrumental role of the claim in the

unification of different judicial jurisdictions. Particular attention is paid to the activity of the participants in the process in proving and the significance of the court decision as the final act of justice. The key characteristics of the adversarial form that determine the dynamics of the development of modern civil procedural legal relations are formulated.

Key words: *lawsuit, lawsuit proceedings, legal dispute, adversariality, equality of parties, universality of the lawsuit, non-litigation proceedings, evidence, court decision, access to justice, unity of civil procedure.*

Центральною категорією позовного провадження є категорія позову. Не буде перебільшенням вважати, що позов уособлює правовий конфлікт, що виник. Правила позовного провадження повинні враховувати особливості цивільних правовідносин, у межах яких виникла спірна ситуація. Це зумовлює актуальність проблематики позову. Навряд чи можна поставити під сумнів функціональну роль позову і не тільки в контексті розвитку позовного провадження в цивільному процесі, інших форм судового захисту (господарської та адміністративної судової юрисдикції), а й навіть процедур, притаманних непозовним провадженням. Проте єдиного розуміння природи позову не склалося і донині. На нашу думку, існують і об'єктивні причини такого становища. Йдеться про те, що доктрина позову передбачає пізнання та вирішення кількох зрізів проблемних питань, починаючи від осмислення сутності позову і, відповідно, з'ясування його правової природи, до вирішення практичних питань, зумовлених важливістю реалізації права на позов і визначення сфери можливого застосування позову як належного процесуального інструментарію.

Отже, звернемося до категорії позову, яка є унікальною за своєю суттю. Позов як правове явище еволюціонував протягом тривалого часу. Виникнувши як засіб процесуального захисту права за часів римського цивільного права і процесу, категорія позову донині обумовлює безперервні процеси вдосконалення судових процедур і форм захисту права. Ці процеси багато в чому мають об'єктивний характер. Зближення судових форм на основі позову – основна тенденція розвитку правових систем останніх десятиліть. У цьому сенсі, сподіваємося, що наукова дискусія щодо поняття позову та можливих моделей позовного провадження буде тільки продовжена. Але вже на новому витку розвитку вітчизняного цивільного судочинства з характерним для нього поєднанням (балансом)

активності суду і сторін, диспозитивністю і змагальністю, а також вимогами щодо встановлення всіх фактичних обставин спірної цивільної справи, обґрунтуванням напрямів удосконалення судових правил тощо. Ми не будемо детально аналізувати сформовані наукові школи розуміння позову. В спеціальній юридичній літературі вже неодноразово зверталися до проблематики, що розглядається. Висловимо у цьому плані лише низку авторських суджень, які будуть відправною точкою дослідження позовного провадження в цивільному процесі України та Республіки Азербайджан.

Для цілей цього дослідження виправданим вважаємо осмислення позову як категорії виключно цивільного процесуального права. І справа тут не тільки в гострій необхідності позбавлення від пережитків радянського минулого, панівної ідеології, згідно з якою процес є лише формою життя закону. Примат матеріального цивільного права не міг не призвести і до висновків про підлегле значення і роль цивільного процесуального права. Доктрина позову багато в чому зазнала впливу цих ідеологічних установок. Інакше чим можна пояснити той факт, що концепція матеріально-правової природи позову і сьогодні знаходить своїх послідовників. Хоча очевидно, що цивільне процесуальне право має власне аксіологічне значення.

Ми не випадково вже згадували про римське право, в якому виникла категорія позову. Тоді питання цивільного права і процесу були нероздільні. Ба більше, можна стверджувати, що інтерес римлян до процесуального здійснення суб'єктивних прав домінував над матеріальною природою таких прав. Та сама категорія «позов» визначала і поняття права на позов, яке водночас істотно залежало від особливості класичного римського цивільного процесу, що полягала в поділі його на дві стадії: *in iure* та *in iudicio*. На першому етапі, як відомо, вирішувалося питання допустимості позову, що полягало, зокрема, у пошуку для матеріально-правової вимоги позивача відповідної позовної форми. На другій стадії позов розглядали по суті.

Звичайно, порівняно з римським правом позовна форма захисту права зазнала істотних модифікацій. Проте вважаємо, що закладена римлянами ідея про те, що саме можливість захисту права зумовлює правомочності користування суб'єктивним правом, набуває нині нового змісту. На процесуальні засоби захисту права зверта-

ється пильна увага. У цьому плані показовою є позиція Європейського Суду з прав людини, згідно з якою відсутність ефективних засобів захисту права розглядається як системна правова проблема держави. Це актуалізує необхідність обґрунтування нової концепції позову як універсальної процесуальної категорії.

Універсальність позову – це об'єктивна правова реальність. Уявлення про позов як процесуальне явище стали підґрунтям розроблення категорії адміністративного позову та створення системи адміністративної юстиції. Крім того, останнім часом триває активне обговорення нових видів позовів і відповідно позовних форм захисту права, що можливе виключно на доктринальній базі цивільної процесуальної науки і практики. Варто погодитися з думкою тих учених, які вважають, що дослідження повинні мати прикладний характер. Це означає підвищену увагу не до теоретичних питань сутності позову, які отримали достатнє осмислення у сфері процесуальної теорії, а до сучасних проблемних питань дії цивільної процесуальної форми [1, с. 148-158].

Розгляд позову як процесуального явища підкреслює передусім його інструментальне правове значення, орієнтує на виявлення основоположних характеристик позовного провадження. Уже, напевно, стали хрестоматійними тези про позовну форму захисту права, що має фундаментальне значення в аспекті формування галузей процесуального права і забезпечує процесуальні гарантії справедливого судового розгляду [2, с. 8-10]. Очевидно, що позовне провадження має будуватися з урахуванням завдань і цілей цивільного судочинства. У цьому плані варто широко трактувати ці категорії, не тільки в контексті, власне, судового правозастосування, а й відповідності мінімальним конвенційним стандартам у цій галузі. Йдеться про механізм забезпечення доступного та справедливого правосуддя у цивільних справах.

Н. Ю. Сакара правильно зазначає, що визначальним критерієм оцінки ефективності судової влади та правосуддя в правовій державі є доступність судового захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб. Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення права на справедливий судовий розгляд, тлумачить статтю 6 як таку, що не лише містить детальний опис гарантій, надаваних сторонам у цивільних справах, а й захищає у першу чергу те, що дає можливість практично користувати-

ся такими гарантіями, – доступ до суду. Таким чином, Україна, як учасниця Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, повинна створювати умови щодо забезпечення доступності правосуддя [3, с. 3].

Але це не єдиний зріз можливого дослідження. За допомогою закріплення позовної форми захисту права як основної в галузі цивільної юрисдикції здійснюється реалізація судової влади в цивільному судочинстві. Тому видається виправданою підвищена увага дослідників до визначення ключових характеристик позовного провадження та напрямів його подальшого розвитку.

Уніфікація процесуального законодавства є однією з тенденцій розвитку вітчизняної правової системи. У цьому сенсі категорія позову є особливо затребуваною як системотворчий чинник побудови нормативних моделей судової юрисдикції.

На нашу думку, значна уніфікація судочинства є явищем об'єктивним. Витоки такого явища – у необхідності створення ефективного механізму захисту прав та інтересів учасників судового процесу. Звідси пошук балансу між приватними інтересами і публічним правопорядком, спільність багатьох елементів різних видів судового процесу тощо. Усталені критерії поділу судових юрисдикцій уже не в змозі точно визначити природу того чи іншого правового спору і, як наслідок, форму захисту порушеного права. Водночас саме використання конструкції позову не може бути довільним. Позов визначає основоположні характеристики позовного провадження. Тому називаючи процесуальний засіб захисту позовом, важливо звернути увагу і на риси позовного порядку захисту права, якому властиві широке коло процесуальних гарантій забезпечення прав учасників судового процесу. В іншому випадку це вже не позовна форма захисту права, а інший юрисдикційний порядок розгляду правових вимог.

У світлі висловлених тез хотілося б звернути увагу на непозовні провадження, які вже традиційно включаються до структури цивільного процесу. Згідно зі ст. 293 ЦПК України окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення

нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав.

Логіка законодавця, який незмінно виокремлює цей вид цивільного судочинства, цілком зрозуміла. Він виходить з того, що матеріально-правова природа справ окремого провадження впливає на процесуальні особливості їх розгляду. Однак наскільки суттєвим є це положення, щоб конструювати окреме судове провадження? Якщо провести порівняння процесуальних правил позовного та окремого провадження, то стане очевидним, що винятки, які все ж таки притаманні окремому провадженню, в кількісному вимірі не мають вирішального значення. Скоріше за все йдеться про правові традиції закріплення видів проваджень, а не доцільність (обґрунтованість) їх існування. У будь-якому разі, правила позовного провадження залишаються першоосновою для розгляду та вирішення будь-яких категорій цивільних справ, що лише актуалізує проблему виокремлення окремого провадження.

Крім того, слід звернути увагу ще на одну обставину. В умовах, коли будь-який юридичний спір може стати предметом судового розгляду, проблема виокремлення тих чи інших процесуальних форм, і насамперед непозовних проваджень, потребує додаткового обґрунтування.

Як відомо, суди розглядають справи про оскарження рішень третейських судів, про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про оспорювання рішень міжнародного комерційного арбітражу, а також про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, іноземного суду (ст. 19 ЦПК України).

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо.

Продовжуючи говорити про основні риси позовної форми захисту права, необхідно зупинитися на участі сторін у судовому процесі. Очевидно, що сторони мають різну матеріально-правову та процесуальну заінтересованість у результаті справи. Водночас вони не тільки наділені широким колом цивільних процесуальних прав, а й несуть певні процесуальні обов'язки. Це обумовлено необхідністю забезпечити реальну змагальність цивільного судочинства. Можна навіть стверджувати, що позовна форма захисту

права генетично пов'язана з принципом змагальності. Утім інші принципи цивільного процесу мають не менш важливе значення.

Реальна змагальність тільки й можлива за умов рівних процесуальних прав сторін. Закріплення принципу рівності сторін на конституційному рівні підкреслює цю тезу і зумовлює аналіз цього принципу з позиції його універсальності.

Повернемося, однак, до змагальності цивільного процесу, яка характерна не лише для позовного провадження, але з певними винятками вона властива і непозовним провадженням. У цьому сенсі в цивільній процесуальній доктрині обґрунтовано звертається увага на пошук прийняттого поєднання концептів змагальності та ідеї досягнення судової істини [4, с. 79-83]. Не ставлячи під сумнів, що змагальність на генетичному рівні притаманна судовому порядку розгляду та вирішення правових спорів, усе ж зауважимо, що найповніше пізнання цього принципу можливе саме в порядку позовного провадження. Змагання є методом встановлення обставин цивільної справи, виконання цивільних процесуальних обов'язків, формування в суду внутрішнього переконання в правильності даної правової кваліфікації спірних матеріально-правових відносин тощо.

При цьому головна роль у змаганні відводиться сторонам як основним учасникам судового процесу, які мають заінтересованість в отриманні сприятливого для себе судового рішення. Активність сторін у сфері розпорядження правом і доказування – головна характеристика позовного провадження. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом (ст. 81 ЦПК України). Для позовної форми захисту права, яка передбачає обов'язки сторін щодо доказування своєї правоти, глибина доказування пов'язана з важливістю створення в суду переконання в достатньому здійсненні однією зі сторін доказової діяльності. Для непозовних судових проваджень характерно інше – межі доказування суворо встановлені законом.

Активні повноваження суду – це винятки із загального правила, вони суперечать природі позовної форми захисту права і мають застосовуватися виключно для захисту публічного інтересу, наприклад, у непозовних провадженнях.

Традиційно змагання відбувається під час судового розгляду спірної цивільної справи, що має процесуальну форму судового засідання. Ця форма найбільш пристосована для реалізації тих завдань, і зокрема усного змагання сторін, які стоять перед стадією судового розгляду. В справах окремого провадження проведення судового засідання зумовлене можливістю виникнення в судовому процесі спору про право. Що ж стосується непозовних судових проваджень, то ідеї змагальності реалізовано в них специфічним чином. Не йдеться про метод розгляду і вирішення цивільної справи. Швидше це необхідний елемент забезпечення правильного і точного застосування норм права.

На завершення дослідження основних рис позовної форми захисту права хотілося б звернути увагу на структуру позовного провадження. Позовне провадження є системотворчим фактором побудови структури ЦПК України. Позов визначає динаміку розвитку цивільних процесуальних правовідносин. Пред'явлення позову, підготовка справи до судового розгляду, судовий розгляд цивільної справи – етапи судової діяльності, необхідні для вирішення спірної (конфліктної) ситуації. І ця теза правомірна не тільки для розгляду спору в суді першої інстанції. Етапи судової діяльності формуються з урахуванням необхідності забезпечення процесуальних гарантій учасникам судового процесу, і передусім змагального характеру судового процесу.

У протилежному випадку немає потреби нормативно врегулювати всі розглянуті етапи. Для непозовних проваджень характерна інша динаміка процесуальних правовідносин. Наприклад, для наказного провадження не властиві процедури підготовки справи, але при цьому передбачається можливість скасування виданого судового наказу. Розгляд проводиться без судового засідання і повідомлення заявника і боржника. Відбувається спрощення судових процедур. Інакше кажучи, тільки позовна форма захисту права обумовлює розвиток цивільних процесуальних правовідносин за класичними етапами (стадіями). Лише за результатами розгляду цивільної справи в порядку позовного провадження ухвалюється судове рішення, вимоги до яких чітко врегульовані ЦПК України.

Висновки. Можна визначити такі основоположні риси позовної форми захисту права: активна участь сторін у судовому процесі, яка передбачає виконання обов'язку щодо доказування своєї

правової позиції; принципи змагальності та рівності процесуальних можливостей покладено в основу процедур розгляду та вирішення цивільної справи; хід розвитку цивільних процесуальних правовідносин визначено спірною природою вимоги, що підлягає вирішенню в порядку цивільного судочинства; підсумки судової діяльності оформляються у вигляді судового рішення як акта правосуддя.

1. Лученко Д. Правова природа позову в адміністративному судочинстві. *Право України*. 2019. № 4. С. 148-158. 2. Позовне провадження: монографія / В. В. Комаров та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. 552 с. 3. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: автореф. дис. ... канд. юрид. н. Харків, 2006. 23 с. 4. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. 422 с.

References

1. Luchenko D. Pravova pryroda pozovu v administratyvnomu sudochynstvi. *Pravo Ukrainy*. № 4. 2019. S. 148-158. 2. Pozovne provadzhennia: monohrafiia / V. V. Komarov ta in. ; za red. prof. V. V. Komarova. Kharkiv: Pravo, 2011. 552 s. 3. Sakara N. Yu. Problema dostupnosti pravosuddia u tsyvilnykh spravakh: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kharkiv, 2006. 23 s. 4. Tymchenko H. P. Pryntsypy tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: problemy teorii i praktyky: Dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2012. 422 s.

Mammadov Anar. Lawsuit as a fundamental institution of civil procedural law: legal nature, evolution, and significance for the modern form of legal protection

This scientific work is devoted to contemporary theoretical and practical aspects of civil litigation in Ukraine and the Republic of Azerbaijan. The central category of the study is the lawsuit, which is considered as the basis of the entire judicial process and the external form of expression of a civil law dispute. The author emphasizes the universality of the lawsuit as a procedural means of protection that can be used at various stages of the process and in different judicial jurisdictions (civil, economic, administrative). The work analyzes the evolution of the lawsuit, starting with Roman law, where substantive and procedural aspects were inseparable. Various scientific approaches to understanding the lawsuit are considered: as the plaintiff's claim to the court (pre-revolutionary approach); the presence of substantive and procedural aspects (Soviet period); contemporary discussions about the substantive or purely procedural nature of the lawsuit. The author justifies the need to understand a lawsuit as a category exclusively of civil procedural law, moving away from the Soviet primacy of substantive law. The work highlights the

fundamental features of litigation: active participation of the parties, who are burdened with the obligation to prove their position; adversarial nature and equality of procedural opportunities for the parties; the existence of a dispute over civil law; the development of the process through the classic stages (filing a lawsuit, preparation, court proceedings); the completion of the process with the adoption of a court decision as an act of justice.

The author distinguishes between litigation and non-litigation proceedings (separate and summary proceedings). It is noted that, although the legislator distinguishes them into separate categories due to the specific nature of the substantive law of the cases, the rules of litigation remain the basis for all civil proceedings. The paper touches upon issues of unification of procedural legislation and compliance of Ukrainian justice with international standards, in particular the requirements of the European Court of Human Rights regarding the accessibility and fairness of judicial protection.

Key words: lawsuit, lawsuit proceedings, legal dispute, adversariality, equality of parties, universality of the lawsuit, non-litigation proceedings, evidence, court decision, access to justice, unity of civil procedure.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 06.02.2026 р.

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.02.2026 р.

Дата публікації: 03.03.2026 р.